UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Etnisch-culturele diversiteit als 'feit' en 'norm'

Vermeulen, H.

Publication date

2001

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Vermeulen, H. (2001). *Etnisch-culturele diversiteit als 'feit' en 'norm'*. (Oratiereeks). Vossius UvA.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Etnisch-culturele diversiteit als 'feit' en norm

Hans Vermeulen

FACULTEIT DER MAATSCHAPPIJ- EN GEDRAGSWETENSCHAPPEN

Etnisch-culturele diversiteit als 'feit' en norm

Vossiuspers UvA

Deze uitgave is tot stand gekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Colorsan, Voorhout

Opmaak: JAPES, Amsterdam

Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 90 5629 203 x

Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2001

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912⁰ het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Etnisch-culturele diversiteit als ‘feit’ en norm

Rede

uitgesproken ter gelegenheid van de aanvaarding van het ambt
van hoogleraar in de integratie en culturele diversiteit
aan de Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen
van de Universiteit van Amsterdam
op woensdag 20 juni 2001

door

Hans Vermeulen

Vossius UvA

Voor Margreet

*Mijnheer de Rector Magnificus,
geachte collega's,
beste familie en vrienden,*

In 1997 schreef Kwameh Appiah, hoogleraar Afro-Amerikaanse studies aan de Harvard University, een artikel in de *New York Review of Books*. Daarin vraagt hij zich af waarom Amerikanen zich zo druk maken over diversiteit en zo geneigd zijn die op te vatten als cultureel, terwijl er in de Verenigde Staten minder culturele diversiteit is dan in de meeste andere landen, waaronder zijn geboorteland Ghana.¹ Een centrale stelling in Appiahs betoog is dat het bestaan van een *ideologie* van etnisch-culturele verscheidenheid voor de Amerikaanse maatschappij kenmerkender is dan het bestaan van een dergelijke verscheidenheid *zélf*. Die ideologie van culturele diversiteit ziet hij zelfs ten dele als een gevolg van afnemende feitelijke diversiteit. Zo wijst hij erop dat veel leden van de zwarte middenklasse om publieke erkenning van hun culturele eigenheid vragen, terwijl juist nú van die eigenheid weinig meer over is. Ook het omgekeerde lijkt te gelden. In Ghana, waar de culturele verscheidenheid veel groter is, wordt veel meer nadruk gelegd op culturele eenheid.² Appiahs analyse sluit in veel opzichten aan bij mijn eigen werk.³ Ik wil dan ook het centrale thema van zijn essay – de relatie tussen etnisch-culturele diversiteit als feit en norm – vanmiddag aan de orde stellen.

Appiah vergelijkt de huidige Amerikaanse situatie ook met de periode van de vorige omvangrijke immigratie, aan het begin van de twintigste eeuw. Hij doet dat min of meer terloops, maar de laatste jaren krijgt de vergelijking van de twee grote immigratiestromen, die van 1880 tot 1920 en die van na 1965, ook systematischer aandacht.⁴ Zo publiceerde de antropologe Nancy Foner onlangs een voortreffelijk boek waarin zij de 'oude' en de 'nieuwe' migratie naar New York met elkaar vergelijkt.⁵ Ook in Nederland kunnen we veel leren van de Amerikaanse immigratie van 1880 tot 1920 en het integratieproces van deze vroegere immigranten en hun nako-

melingen, vooral omdat we kunnen terugblikken op een proces van ongeveer een eeuw. In Nederland wordt vaak gesteld of gesuggereerd dat de immigranten hier al zó lang zijn en nog stééds niet zijn geïntegreerd. Zonder blikken of blozen wordt gesproken over de tweede en zelfs derde generatie. Maar de realiteit is dat slechts twintig tot dertig procent van de Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse bevolking tot de tweede generatie behoort. Bovendien zit de overgrote meerderheid van deze tweede generatie nog op school.⁶ Dat is overigens in Amerika niet anders, althans waar het de immigratie vanaf 1965 betreft.⁷ Een andere reden om naar de vorige, klassieke Amerikaanse immigratie te kijken, is dat onze visie op het integratieproces van huidige immigranten sterk wordt bepaald door de beelden van die immigratie, beelden die lang niet altijd overeenstemmen met onze huidige kennis van zaken. De relevantie van de Amerikaanse ervaring blijkt ook duidelijk uit een artikel in de *NRC* van 21 mei jongstleden. Daarin betoogt Samuel Huntington dat het feit dat assimilatie in het verleden is geslaagd, niet zegt dat het in het geval van de omvangrijke immigratie in Europa, Japan en de Verenigde Staten van de laatste tijd wéér zal slagen. Ik zal daarom nu eerst nagaan wat de vergelijking tussen de beide Amerikaanse migraties ons kan leren over culturele verscheidenheid als 'feit' en norm. Ik ben mij bewust van de grote verschillen tussen Amerika en Nederland, maar zal vandaag meer naar de overeenkomsten kijken.⁸

Vóór ik inga op de Amerikaanse situatie, wil ik nog kort iets zeggen over twee begrippen die herhaaldelijk terugkomen in mijn presentatie. Ik spreek vanmiddag over etnisch-culturele verscheidenheid, maar tegen de achtergrond van culturele verscheidenheid in meer algemene zin. Onder dat laatste vallen ook culturele verschillen tussen klassen, regio's, religieuze gemeenschappen, enzovoort. Ik zal ook gebruikmaken van het woord assimilatie. Dit is een woord dat veel sociale wetenschappers, onder wie ikzelf, lange tijd hebben gemeden. Dat ik het hier wel gebruik, hangt samen met het gegeven dat ik hier een Amerikaans debat wil weergeven en de term daar de laatste tijd weer veel meer wordt gebezigd, zij het niet in de normatieve zin die in het verleden zoveel weerstand heeft opgeroepen.⁹

Etnisch-culturele verscheidenheid in de Verenigde Staten: vroeger en nu

Over de uitkomst van het integratieproces van de vroegere immigranten in Amerika, die in overgrote meerderheid uit Centraal-, Oost- en Zuid-Europa kwamen, bestaat tegenwoordig weinig onenigheid meer. Iedereen lijkt ervan overtuigd te zijn dat deze groepen al sinds een paar decennia als 'geassimileerd' zijn te beschouwen. Wat betekent dit? In de eerste plaats dat de maatschappelijke positie van deze groepen inmiddels ongeveer gelijk is aan die van de meerderheid en dat ook onderlinge sociaal-economische verschillen zo goed als verdwenen zijn.¹⁰ Ten tweede heeft er door onderlinge huwelijken een verregaande vermenging plaatsgevonden, waardoor niet of nauwelijks meer van groepen of specifieke etnische culturen sprake is. Etnische afkomst blijft overigens in het bewustzijn van de betrokkenen wel een zekere rol spelen.

De vraag of integratieprocessen nú net zo zullen verlopen als toen, verdeelt de Amerikaanse academische gemeenschap ruwweg in twee kampen. De eerste categorie auteurs meent dat de uiteindelijke assimilatie van de vooroorlogse immigranten een gevolg is van specifieke historische omstandigheden, omstandigheden die vandaag de dag heel anders zijn en dus ook tot andere uitkomsten zullen leiden. Zo zouden de kansen tot opwaartse mobiliteit voor de tweede generatie thans veel geringer zijn.¹¹ De tweede categorie auteurs stelt dat het huidige pessimisme sterk wordt beïnvloed door een optimistische, maar nooit volledig gearticuleerde visie op het verleden.¹² Het integratieproces van vroegere immigranten verliep helemaal niet zo vlot en probleemloos als men vaak denkt.¹³ Dat we er een positief beeld van hebben, komt omdat we de goede afloop kennen. Deze auteurs suggereren meer overeenkomsten tussen integratie vroeger en nu dan de eerste categorie van auteurs.

Negatieve oorzaken van behoud van cultuur en identiteit

Een eerste onderwerp dat in de vergelijking aan de orde komt, betreft het gebrek aan mogelijkheden tot opwaartse mobiliteit dat de huidige situatie zou kenmerken. Dit kan ertoe leiden dat leden van een etnische groep meer op elkaar aangewezen raken en meer bij elkaar blijven wonen in de armere wijken. In een extremere vorm is dit het doemscenario van de etnische onderklasse, dat meer aandacht krijgt dan

alle andere mogelijke ontwikkelingen. In dit scenario gaat marginalisering samen met instandhouding of zelfs versterking van etnische scheidslijnen en met een culturele ontwikkeling waarin kenmerken van de etnische groep en sociale klasse verstrengeld raken.¹⁴

In het debat over de 'oude' versus de 'nieuwe' immigratie krijgen twee aspecten in dit verband vooral aandacht. In de eerste plaats wat Lieberson het 'mobiliteitspotentieel van de economie' noemt, de mate waarin de economie werk verschaft en mogelijkheden biedt tot maatschappelijke stijging.¹⁵ Volgens een aantal deskundigen is dat mobiliteitspotentieel nu veel geringer dan vroeger, vooral voor degenen die onder aan de maatschappelijke ladder moeten beginnen. Rond 1900 vonden immigranten vooral werk in de zich in die tijd snel ontwikkelende industrie. Daarvoor was weinig scholing nodig en volgende generaties konden zich stapsgewijs langzaam opwerken op de maatschappelijke ladder. Nu zou dat heel anders zijn. De economische herstructurering heeft geresulteerd in wat wel een 'zandlopereconomie' wordt genoemd: een economie met veel banen in de boven- en onderkant van de arbeidsmarkt, maar weinig banen in het midden. Dit maakt het voor de huidige immigranten en hun kinderen moeilijk om langzaam de maatschappelijke ladder te bestijgen. Ze kunnen alleen slagen als ze een grote sprong voorwaarts maken via het onderwijs. De problemen worden nog versterkt door de grote mate van concentratie van de nieuwe immigranten in een beperkt aantal stedelijke agglomeraties. Het gevolg zou zijn dat de mogelijkheden voor maatschappelijke stijging van de tweede generatie nu geringer zijn dan vroeger. Vooral de immigranten met een laag opleidingsniveau zouden daar onder te lijden hebben. Dat zijn in Amerika vooral de Mexicanen. Hoewel er vragen geplaatst kunnen worden bij de juistheid van het beeld van de zandlopereconomie, is de kritiek vooral gericht op de onderschatting van de problemen waarmee de vroegere immigranten bij hun economische integratie te maken hadden, met name ook de tweede generatie tijdens de crisis van de jaren dertig. Dit impliceert een minder rooskleurig beeld van het verleden, maar tevens een wat minder pessimistische visie op de toekomst, zeker waar het de mogelijkheden tot sociale stijging betreft. De studie van de 'oude' migratie ontkracht de vaak geuite mening dat een eenmaal opgelopen achterstand niet kan worden ingehaald, de visie dat eens achterop altijd achterop betekent.¹⁶

In de tweede plaats menen velen dat discriminatie op grond van cultuur en huidkleur tegenwoordig een grotere belemmering vormt voor opwaartse mobiliteit dan vroeger.¹⁷ De immigranten van rond de vorige eeuwwisseling, zo wordt ge-

steld, verschilden cultureel en raciaal weinig van de gevestigde bevolking. Ze waren allemaal Europees en blank. De huidige immigranten daarentegen, zijn niet alleen cultureel maar ook 'raciaal' zeer verschillend. Vooral als gevolg van 'raciale' verschillen hebben ze veel meer onder racisme te lijden dan de 'oude' immigranten en dat zal weer betekenen dat ze minder zullen opgaan in de samenleving, zowel in de economische als de sociaal-culturele sfeer. Critici van deze redenering betogen dat het idee dat immigranten van rond de eeuwwisseling 'in wezen' dezelfde Europese cultuur hadden als de gevestigde bevolking, onjuist is. Vooral de immigranten uit de Europese periferie waren zeer verschillend van de al gevestigde bevolking en werden ook als zodanig gezien. Ze kwamen in overgrote meerderheid van een geïsoleerd platteland en hadden niet of nauwelijks een opleiding. Er is zelfs iets te zeggen voor de omgekeerde stelling. Immigrant spreken nu bijvoorbeeld veel vaker al Engels bij binnenkomst en zijn ook al veel meer vertrouwd met de Amerikaanse samenleving. De 'vreemdeling oude stijl' bestaat niet meer.¹⁸

Ook het argument dat 'raciale' verschillen thans een belangrijker rol spelen, wordt bestreden of gerelativeerd. Raciale noties moeten in een historisch perspectief bekeken worden. Ras is niet iets wat verklaart, maar wat verklaring behoeft.¹⁹ Historisch onderzoek maakt duidelijk dat ook groepen als Ieren, Italianen en joden destijds als andere rassen werden gezien en op die gronden stevig werden gediscrimineerd. En terwijl ras nu vooral naar huidkleur verwijst, was het geloof in het bestaan van diepgaande biologisch-raciale verschillen toen sterker.²⁰ Bovendien kregen reële of vermeende verschillen ook toen pas na verloop van tijd minder accent, en ten dele als gevolg van opwaartse mobiliteit, residentiële vermenging en gemengde huwelijken.²¹ Er moeten dus op zijn minst vraagtekens worden geplaatst bij de veronderstelling dat het huidige racisme sterker en duurzamer is dan destijds.²²

Een kanttekening is hier op haar plaats. Al zijn raciale scheidslijnen niet zo onveranderlijk als vaak wordt gedacht, sommige vervagen eerder dan andere. Zo is er een opvallend hoog percentage gemengde huwelijken onder de vaak goedopgeleide en in *suburbs* wonende Aziaten, terwijl het aantal Afro-Amerikanen dat buiten de eigen groep trouwt weliswaar sterk groeit, maar in vergelijking met de andere groepen toch laag blijft.²³ Dit zou volgens sommigen kunnen resulteren in een nieuwe raciale tweedeling, met de zwarte bevolking aan de ene kant en een sterk raciaal gemengde bevolking van blanken, Latino's en Aziaten aan de andere kant.²⁴

Transnationalisme

Een ander onderwerp dat aandacht krijgt in het Amerikaanse debat is het transnationalisme. Dit wordt nogal eens gepresenteerd als een factor die het immigranten mogelijk maakt veel van hun cultuur en identiteit te behouden. Het is een relatief nieuwe term voor een in wezen oud verschijnsel.²⁵ Transnationalisme verwijst naar de transnationale bindingen van immigranten, en dan vooral de contacten die zij met hun dorp, streek en land van herkomst onderhouden. Door technologische ontwikkelingen op het gebied van internationaal transport, communicatie en media, zo wordt betoogd, zijn immigranten in staat actief en vrijwel continu in contact te blijven met hun herkomstgebied. Herkomstlanden hebben ook steeds meer aandacht voor hun emigranten elders, wat bijdraagt aan de instandhouding van transnationale bindingen. Zo hebben sommige landen, zoals Mexico, het voor hun onderdanen mogelijk gemaakt hun oorspronkelijke nationaliteit te behouden bij het aannemen van de Amerikaanse nationaliteit. Door het toenemende belang van transnationale bindingen zullen in tegenstelling tot vroeger ook de kinderen van de nieuwe immigranten contacten met hun herkomstland blijven onderhouden. Dit zou geen belemmering zijn voor integratie; een groot deel van de tweede generatie zou volledig tweetalig en volledig bicultureel worden.²⁶

Critici wijzen er ook hier weer op dat velen een onjuist beeld van het verleden hebben. Het heersende beeld van de vroegere migratie naar Amerika, zeker ook in Nederland, is dat het om gezinnen ging die zich definitief in Amerika vestigden. Dit geldt echter allerm minst voor de migratie vanuit de Europese periferie. Het ging hier aanvankelijk om mannen, net als bij onze mediterrane 'gastarbeiders'. Etnische gemeenschappen waren een tijd lang mannengemeenschappen. Transnationale gezinnen, zoals dat tegenwoordig heet, waren er dus ook toen in groten getale. Er werd mede daardoor veel heen en weer gereisd. Retourmigratie was hoog, veel hoger zelfs dan in het geval van de 'nieuwe' immigratie.²⁷ Er waren zelfs Italiaanse seizoenarbeiders die jaarlijks op en neer gingen tussen Sicilië en Amerika. Daarnaast waren geldzendingen en politieke banden met het herkomstland van groot belang. Ook nu nog zijn afstammelingen van Ierse en andere immigranten betrokken bij ontwikkelingen in hun regio van oorsprong, zeker als er daar dramatische gebeurtenissen plaatsvinden.²⁸ Kortom, wat thans transnationalisme heet, is geen nieuw verschijnsel en heeft niet alleen betrekking op naoorlogse immigranten. Wel werd het belang van het transnationalisme vroeger onderschat. Dat was vooral het gevolg van de ide-

ologie van assimilationisme, die nauw verbonden was met het ideaal van culturele homogeniteit binnen de natiestaat. Daar staat tegenover dat er nu een tendens is het belang van het transnationalisme te óverschatten, zo stelt Nancy Foner op grond van haar onderzoek in New York.²⁹ Die huidige overschatting lijkt een gevolg te zijn van de ideologie van culturele diversiteit. Het gaat dus om twee ideologische vertekeningen die maken dat verschillen tussen toen en nu groter lijken dan ze zijn.

De huidige overschatting van het belang van het transnationalisme is ten dele ook toe te schrijven aan het feit dat integratie te weinig als een langetermijnproces wordt gezien.³⁰ Te gemakkelijk wordt verondersteld dat als transnationale bindingen 'nu nog steeds' van belang zijn, ze dat wel zullen blijven. Het is echter nog allerm minst zeker welk belang bindingen met de herkomstregio voor de tweede en latere generaties zullen hebben. Ook is nog weinig bekend over de variatie binnen etnische groepen in aard en frequentie van transnationale bindingen. De meeste studies zijn gericht op groepen of subgroepen waarvoor transnationale bindingen van evident belang zijn.

De dominante integratie-ideologie

Een laatste kwestie die wat minder aandacht krijgt in de vergelijking tussen de 'oude' en 'nieuwe' immigratie betreft het mogelijke effect van de dominante integratie-ideologie. Tijdens de eerste immigratieperiode, en vooral sinds 1900, domineerde zoals in zovele landen de assimilatie-ideologie. Immigranten werden geacht hun namen te verengelsen en kinderen moesten in alle opzichten zo snel mogelijk Amerikaans worden. De taal van het herkomstland werd weinig getolereerd en nog minder gerespecteerd. Na de Tweede Wereldoorlog en vooral sinds eind jaren zestig is dat sterk veranderd. Culturele diversiteit wordt nu gewaardeerd. In de klas wordt aandacht besteed aan gewoonten en gebruiken van verschillende etnische groepen, allochtone talen krijgen meer aandacht en het geschiedenisonderwijs is in zekere mate aangepast aan de gewijzigde samenstelling van de bevolking. De multi-culturele ideologie is nu zó algemeen, zeker in het onderwijs, dat Glazer een boek over dit onderwerp de titel gaf 'We zijn nu allemaal multiculturalisten'.³¹ Dit betekent overigens allerm minst dat het oude ideaal van assimilatie van het toneel is verdwenen, noch dat racisme en discriminatie onbetekenend zijn. Maar het kan niet worden ontkend dat het officiële klimaat sterk veranderd is in vergelijking met de vroegere immigratieperiode.³²

Veel sociale wetenschappers lijken te veronderstellen dat de kinderen van de huidige immigranten vanwege het multiculturele beleid meer mogelijkheden hebben om hun etnische cultuur te behouden dan de immigranten van rond de vorige eeuwwisseling. Het idee dat een politiek van assimilatie leidt tot assimilatie en een multiculturele politiek tot culturele diversiteit is algemeen, maar roept bij enig nadenken veel vragen op. Eindeloos zijn de voorbeelden van etnische bewegingen die opkomen als protest tegen pogingen van overheden hen te assimileren. Deze 'reactieve etniciteit', een reactie op uitsluiting en assimilatiedwang, is volgens velen juist de hoofdoorzaak waarom etnische bindingen soms een lange levensduur hebben.³³ Denk in dit verband aan de situatie van de zwarte bevolking in Amerika of aan Sartres uitspraak dat de jood een product is van het antisemitisme. Lieberson plaatst een ander soort vraagteken.³⁴ Hij wijst erop dat er een verschil is tussen assimilatie als ideologie en wat ik assimilatiedruk noem, dat wil zeggen de feitelijke druk die op immigranten wordt uitgeoefend om zich te conformeren aan de dominante cultuur. Volgens Lieberson was er in Amerika in het verleden wel een assimilationistische ideologie, maar de feitelijke assimilatiedruk was niet zo sterk als vaak wordt gedacht. De assimilatie van de vroegere Europese immigranten moet volgens Lieberson dan ook niet worden gezien als gevolg van het assimilationisme, maar juist als het gevolg van een geringe feitelijke assimilatiedruk. Immigrantengemeenschappen waren relatief vrij hun eigen gemeenschappen te vormen, kranten te publiceren en wat dies meer zij. Assimilatie werd wel verkondigd, maar de mogelijkheden en de wil om haar op te leggen, waren beperkt. De feitelijke situatie was dan ook zeer pluralistisch.

Verder is het de vraag of een beleid dat culturele verscheidenheid in het vaandel voert dat ook daadwerkelijk bevordert. Al in 1945 veronderstelde de socioloog Louis Wirth, behorend tot de Chicago School, dat een ideologie van culturele tolerantie juist tot assimilatie leidt.³⁵ Bovendien moeten we ons realiseren dat er ook in een multiculturalistisch beleid tolerantiegrenzen gelden en pressie wordt uitgeoefend tot conformering. Immigrantengemeenschappen dienen bijvoorbeeld de democratische rechtsorde te respecteren, evenals de gelijkheid van man en vrouw, de rechten van het kind en die van homo's. Zo wordt nu in Nederland op imams soms grotere druk uitgeoefend om zich te conformeren dan op bisschoppen of dominees. En eveneens in Nederland volgen immigranten inburgeringscursussen en wordt ouders geleerd hoe ze hun kinderen moeten opvoeden, dit vooral met het oog op het onderwijs. Zou het niet kunnen zijn dat de feitelijke assimilatiedruk nu veel groter is dan vroe-

ger, zeker als we de toenemende invloed van overheid, media en onderwijs in oogenschouw nemen?

Cultuur en etniciteit in soorten

Appiah gaf het genoemde artikel in de *New York Review of Books* de titel 'het multiculturalistische misverstand'. De overschatting van het multiculturele karakter van postindustriële maatschappijen hangt volgens hem samen met een verwarring van de begrippen cultuur en identiteit. Waar het woord cultuur wordt gebruikt, wordt vaak identiteit bedoeld.³⁶ De pluriformiteit van identiteiten is opvallender dan de culturele diversiteit.

Het belang van het onderscheid tussen cultuur en etnische identiteit is sinds het einde van de jaren zestig herhaaldelijk onderstreept, en ook ik heb aan dit onderscheid sinds het begin van de jaren tachtig de nodige aandacht besteed.³⁷ Dat onderscheid behelst, wat we zouden kunnen noemen, het verschil tussen 'anders-zijn' en 'als anders-zien'. Het gaat om de mate waarin bestaande of vermeende verschillen worden waargenomen, accent krijgen of worden bevestigd. Vóór het begin van de jaren zeventig was er een sterke neiging identiteit en cultuur niet duidelijk te onderscheiden. In hoeverre etnisch-culturele verschillen een accent krijgen, werd beschouwd als een min of meer logisch gevolg van het bestaan van zulke verschillen. Etnische identiteit was in die visie een logisch gevolg van etnisch-cultureel verschil. Tegenwoordig bestaat in sommige theoretische stromingen, vooral het postmodernisme, de neiging het verschil tussen cultuur en identiteit op tegenovergestelde wijze weg te praten. In deze gedachtegang kunnen we alleen spreken van verschillende manieren van als anders-zien, niet van anders-zijn. Er zijn diverse perspectieven op de werkelijkheid, zo is de redenering, en het ontbreekt ons aan de middelen om te bepalen welke het meest waarheidsgetrouw is. Etnische cultuur bestaat dus alleen in de visie van betrokkenen en is te herleiden tot etnische identiteit.³⁸ Beide reductionistische visies lijken mij aanvechtbaar en daarom pleit ik voor een zienswijze waarin het spanningsveld tussen cultuur en identiteit, tussen anders-zijn en als anders-zien, blijft gehandhaafd.

Het verschil tussen cultuur en etnische identiteit kan verder worden uitgewerkt door twee noties van cultuur en van etnische identiteit te onderscheiden. De twee uiteenlopende noties van cultuur noem ik *cultuur als leefwijze* en *cultuur als leefstijl*.³⁹

Cultuur als leefwijze is de geïnternaliseerde cultuur, het geheel van ervaringen, waarden en kennis dat een bepaalde sociale eenheid kenmerkt, oftewel het weet- en waarderingsbezit van een groep. In deze zin zijn wij allemaal een product van onze cultuur en kunnen we de wereld alleen maar waarnemen uit het gezichtspunt van onze cultuur. Cultuur is de lens waardoor we de wereld zien, niet de bril die we kunnen afzetten. Cultuur is wat we met ons meedragen, zelfs als we ervan af willen. En wat we kwijtraken, zelfs als we het willen behouden. Cultuur is hier de gesedimenteerde collectieve ervaring. Daarmee is allerm minst gezegd dat cultuur onveranderlijk is. Onze ervaring verandert met het uur. De studie van cultuur als leefwijze vergt allereerst aandacht voor de omstandigheden waaronder cultuur vorm krijgt en verandert. En dat vergt idealiter een politiek-economische benadering en een langetermijnperspectief. Pas dan zijn die veranderingen goed te zien en te duiden.

Bij *cultuur als leefstijl* gaat het om het gebruik of de creatie van culturele artefacten, symbolen en verhalen om zich te onderscheiden van anderen, met het doel een verbeelde gemeenschap te creëren. Cultuur staat hier in dienst van de constructie van verschil en identiteit. Als we spreken van jongerencultuur, dan gaat het vooral om een cultuur of subcultuur die dient om zich van anderen te onderscheiden.⁴⁰ Een dergelijke cultuur is min of meer als een jas die kan worden aan- en uitgetrokken, tenminste, als ze niet gepaard gaat met een tatoeage of andere lichamelijke markering op een al te zichtbare plek.

Leefstijlcultuur dient ter onderscheiding van anderen, maar óók als iets om met anderen te delen, om gemeenschap te creëren. Het eigene kan worden gedeeld met anderen uit de eigen groep, maar kan ook aan buitenstaanders worden getoond, met hen worden geconsumeerd. Voedsel, muziek en feesten dienen zowel om het groepseigene met de eigen groep te vieren, alsook om dit te tonen aan en te delen met anderen. De eigen etnische muziek heeft pas echt status als ook anderen die mooi vinden, ook al heeft dat het risico dat die muziek iets van het 'eigen' karakter verliest. St. Patricks Day werd een belangrijk Iers feest in Amerika, in tegenstelling tot in Ierland zelf, en steeds meer mensen nemen eraan deel. Velen hebben wel een beetje Iers bloed, maar nodig is dat niet.⁴¹ De lokale culturele diversiteit aan leefstijlen neemt toe, etnisch of niet. Alles is in beginsel overal, in de woorden van De Swaan, maar onze lokale diversiteit lijkt steeds meer op die van elders.⁴² Maar hoe lang zal de heterogeniteit van leefstijlen als heteroogeen worden ervaren? Exotische keukens in een wat aangepaste stijl en smaak worden langzaamaan misschien net zo Nederlands als de aardappel en de tulp. Wie weet nog waar die vandaan komen?

Parallel aan het onderscheid tussen twee soorten cultuur, kunnen ook twee soorten identiteit worden onderkend. De eerste is kenmerkend voor cultuur als leefwijze. Etnische identiteit krijgt hier weinig accent. Mensen zijn zo duidelijk anders dat ze niet zonodig hun anders-zijn bewust hoeven te manifesteren. Identiteit is hier in zekere zin ondergeschikt aan cultuur. Ik noem dit de *oude etniciteit*. In de tweede situatie, vaak aangeduid met de term *nieuwe etniciteit*, zijn de culturele verschillen niet zo opvallend meer. De presentatie van het anders-zijn wordt belangrijker. Identiteit staat centraal, cultuur als leefstijl is daaraan ondergeschikt.⁴³

De verwarring die Appiah constateert tussen de noties van culturele diversiteit en een pluraliteit van identiteiten kan dus ook worden geformuleerd als een verwarring tussen twee noties van culturele diversiteit. De eerste verwijst naar een diversiteit van leefwijzen, de tweede naar een diversiteit van leefstijlen. Ook voor Nederland is het van belang dit onderscheid helder voor ogen te houden. In de discussies over de multiculturele maatschappij gebeurt dit te weinig. In het hiernavolgende wil ik het onderscheid tussen cultuur en identiteit centraal houden.

Internationale migratie en de toekomst van etnisch-culturele diversiteit

Een van de redenen waarom de integratie van Zuid- en Oost-Europese immigranten in Amerika voorspoedig is verlopen, is volgens velen gelegen in het feit dat in het begin van de jaren twintig van de vorige eeuw de grenzen zo goed als dicht gingen. Wat betreft de huidige immigratie is er geen zicht op een einde. Deskundigen voorspellen de komende decennia een voortgaande immigratie. De vergrijzing en de internationalisering van de arbeidsmarkt maken dit onvermijdelijk. Het gevolg is dat de culturele diversiteit sterk zal toenemen. Sommigen, onder wie Samuel Huntington, zien in de doorgaande migratie een bedreiging voor de culturele identiteit van de ontvangende landen, temeer omdat de huidige immigranten niet zouden willen assimileren. Dit in tegenstelling tot vroeger.

Het is evident dat culturele diversiteit toeneemt als gevolg van immigratie, zeker in de grote steden. Toch behoeft ook deze stelling relativering en wel op twee punten.⁴⁴ Ten eerste leert de vergelijking tussen de 'oude' en 'nieuwe' immigratie dat immigranten in onze tijd misschien minder van de ontvangende samenleving verschillen dan vroeger, ook al komen ze nu van veel verder weg. Ten tweede zijn

immigrantenculturen niet statisch. Bevolkingsprojecties, bijvoorbeeld de voorspelling dat Nederland in 2010 twee miljoen niet-Westerse allochtonen zal huisvesten, suggereren dat allochtone culturen onveranderlijke grootheden zijn.⁴⁵ Culturen van immigrantengemeenschappen veranderen echter snel, in ieder geval sneller dan de beeldvorming van autochtonen. We zien die veranderingen onder andere op de terreinen van onderwijs en religie en in opvattingen over opvoeding, seksualiteit en de positie van de vrouw. Laat ik twee voorbeelden noemen die betrekking hebben op de Turkse gemeenschap in Nederland.

Vorige maand promoveerde Liesbeth Coenen aan de Vrije Universiteit op een proefschrift waarin ze minutieus de veranderende betekenis beschrijft van onderwijs in Turkse gezinnen die van het platteland afkomstig zijn.⁴⁶ Vaders en moeders zijn, vooral sinds ze hebben besloten zich blijvend in Nederland te vestigen, steeds meer het belang van onderwijs gaan inzien. Aanvankelijk vooral voor zoons, maar gaandeweg ook steeds meer voor dochters. Deze veranderende opvattingen over de betekenis van onderwijs voor de maatschappelijke carrière hebben ook gevolgen voor de relaties binnen het gezin. Zo is de vader die het belang van onderwijs voor zijn dochter inziet, genoodzaakt haar meer vrijheid te geven in de wereld buiten het gezin. De controle op het gedrag van de dochter, zoals de oude gedragsregels voorschreven in het belang van de eer van de familie, is niet meer in dezelfde mate mogelijk. De relatie tussen vader en dochter wordt daardoor minder afstandelijk, 'vertrouwelijker' in de zin van gebaseerd op vertrouwen. En hoewel de nieuwe gedragsregels vooral zijn bedoeld om de oude normen en waarden onder nieuwe omstandigheden in stand te houden, is het onvermijdelijk dat ook deze normen aan de nieuwe leefwijze worden aangepast.

In het tweede voorbeeld wordt eveneens aandacht besteed aan veranderende gezinsrelaties, maar ligt het accent vooral op de invloed van de Turkse televisie op de Turkse gemeenschap. Dit onderzoek van Marisca Milikowski sluit bovendien goed aan bij mijn eerdere, korte beschouwing over transnationalisme.⁴⁷ Met de opkomst van satelliettelevisie en schotelantennes schaften veel Turkse inwoners in Nederland zich al snel de benodigde apparatuur aan om het toenemende aantal commerciële Turkse programma's via de schotel te kunnen ontvangen. Vele toeschouwers zagen deze ontwikkeling als negatief. Zij zou Turkse inwoners opsluiten in een getto en vooruitgang en integratie belemmeren. Het tegendeel bleek waar. De programma's toonden een andere Turkse cultuur dan die, die de veelal dorpspe ouders in Nederland angstvallig in stand probeerden te houden. Wat de ouders vaak als te

Nederlands verwierpen, bleek ook op Turkse televisie te worden vertoond. Dit stelde de kinderen, en vooral de dochters, in staat om het tot dan toe als Nederlands bestempelde gedrag te herdefiniëren in 'modern-Turks', wat meer kansen bood om de ouders over te halen zulk gedrag goed te keuren of althans te accepteren. Het gaat daarbij vooral om zaken die betrekking hebben op opvattingen over seksualiteit, relaties tussen mannen en vrouwen en relaties binnen het gezin. Turkse televisie maakte duidelijk dat het mogelijk is modern te zijn én Turks. Beide onderzoekers beschrijven een snelle culturele verandering. Eerder onderzoek van Marlene de Vries uit 1986 liet nog een heel ander beeld zien. Culturele verschillen tussen Turken en Nederlanders, vooral in de zin van cultuur als leefwijze, nemen zo in betekenis af.

Deze culturele transformatie mag ten dele een gevolg zijn van pressie of assimilatie-druk vanuit de samenleving, het lijkt mij dat ze toch vooral moet worden gezien als het gevolg van adaptatie aan een urbane, postindustriële samenleving. Vanuit dit perspectief zijn autochtonen en allochtonen aan dezelfde cultuurtransformerende invloeden onderworpen. De drijvende kracht is de aantrekkingskracht van de materiële vooruitgang, stelt Roosens, en daar mogen we ten minste de aantrekkingskracht van individuele vrijheid aan toevoegen, lijkt mij. Als men eenmaal op deze aantrekkingskracht ingaat, zo schrijft Roosens, dan volgt de rest van het verhaal vanzelf: 'Men wordt voor een groot stuk getransformeerd. Vaak veel meer dan men goed vindt, maar men heeft geen keuze.'⁴⁸ Dit is de, vaak onbedoelde, transformatie van cultuur als leefwijze. Uit onderzoek komt niet het beeld naar voren van een homogene Turkse cultuur die langzaam opgaat in een homogene Nederlandse cultuur. Integendeel, de culturele diversiteit binnen de Turkse gemeenschap wordt in veel onderzoek benadrukt. Het is eerder zo dat de diversiteit binnen de Turkse gemeenschap steeds meer gaat lijken op die binnen de Nederlandse samenleving. Vooral hierdoor nemen etnisch-culturele verschillen in betekenis af.

Als we aannemen dat de etnisch-culturele verscheidenheid, ondanks voortgaande immigratie, geringer wordt, is daarmee niet gezegd dat etnische identiteiten gelijkelijk in betekenis afnemen. Een afname van etnisch-culturele verschillen kan heel goed samengaan met toenemende etnische bewustwording of etnisering. Dit idee is op zich niet nieuw, maar toch is hier niet steeds op dezelfde manier over gedacht.⁴⁹ Neem bijvoorbeeld de etnische revivals onder Europese immigranten in Amerika rond 1970. Aanvankelijk werden deze gezien als bewijs dat Amerika geen smeltkroes was van volken, maar een mozaïek van *unmeltable ethnics*.⁵⁰ Etnische

groepen assimileerden niet, maar behielden hun etnische identiteit, zo geloofden velen. Dit idee beheerste lange tijd het onderzoek en werd, na enige tijd, door critici de *ethnicity forever*-benadering genoemd.⁵¹ Tegenwoordig is het echter gebruikelijker om assimilatie, in de zin van afname van etnisch-cultureel verschil, en etnisering als twee zijden van dezelfde medaille te zien. Sommigen spreken zelfs van etnisering als de luxe van assimilatie of als een romantische reactie op het succes van assimilatie. Het verlies van de etnische cultuur en gemeenschap zou leiden tot wat Appiah de *politics of nostalgia* noemt.⁵²

De ideologie van etnisch verschil kan echter ook worden gerelateerd aan de mate van etnisch-culturele verscheidenheid in de maatschappij als geheel. De multiculturele ideologie is geen directe expressie van etnisch-culturele verscheidenheid, zoals ook de monoculturele ideologie van het nationalisme geen directe uitdrukking was van een monoculturele realiteit van de natiestaat. In beide gevallen lijkt eerder een omgekeerd verband te bestaan. In de monoculturele ideologie van de natiestaat gold niet alleen culturele homogeniteit als ideaal, maar werd veelal ook hetgeen wat niet in het monoculturele beeld paste, ontkend, gebagatelliseerd of veronachtzaamd. Koerden zijn in een dergelijke visie gewoon berg-Turken. In Europa droeg die visie onder meer bij tot de veronachtzaming van historisch onderzoek naar immigratie, in Amerika, waar immigratie deel is van de nationale ideologie, tot onderschatting van het belang van transnationalisme.⁵³ Opvallend is dat de multiculturele ideologie opkwam vóór de grote instroom van niet-Europese immigranten, in staten die op dat moment cultureel relatief homogeen waren. In Amerika waren regionaal-culturele verschillen sterk in betekenis afgenomen en de immigrantenbevolking van vóór 1920 verschilde cultureel gezien in weinig meer van de overige bevolking.⁵⁴

Aanhangers van de ideologie van etnisch-culturele diversiteit vindt men niet alleen onder immigranten en etnische minderheden, maar ook, en mogelijk zelfs meer, onder de autochtone meerderheid, vooral in de middenklasse.⁵⁵ Verschillende auteurs verbinden die ideologie met het proces van individualisering en het daarmee samenhangende leefstijlpluralisme van bijvoorbeeld de vrouwen- en homobeweging, alsook met de romantische hang naar oude leefgemeenschappen – een hang die niet alleen kenmerkend is voor het multiculturalisme, maar bijvoorbeeld ook voor een verschijnsel als de opleving van feesten en rituelen in Europa. Jeremy Boissevains analyse van het laatste vertoont veel parallellen met etnische revivals en

de multiculturele ideologie.⁵⁶ Appiahs term '*the politics of nostalgia*' zou als titel kunnen dienen voor Boissevains onderzoek.

Tot slot

De opvatting dat immigranten tegenwoordig veel van hun cultuur en identiteit zullen behouden en niet, zoals vroeger, uiteindelijk zullen assimileren, is wijdverbreid. De oorzaken zouden onder meer gelegen zijn in doorgaande immigratie, beperkte mogelijkheden tot sociale stijging, het transnationalisme en in het multiculturalisme. Door de 'nieuwe' Amerikaanse immigratie te vergelijken met de 'oude' en door in te gaan op de gehanteerde noties van etnisch-culturele verscheidenheid heb ik vraagtekens bij deze opvatting geplaatst. Een belangrijk verschil tussen vroeger en nu is gelegen in wat ik de dominante integratie-ideologie heb genoemd. Vroeger was dat het assimilationisme. De huidige, dominante ideologie verwerpt assimilatie als beleidsdoel, vraagt om respect voor het cultureel andere en apprecieert culturele diversiteit. Deze ideologie lijkt echter eerder afname dan toename van culturele diversiteit te bevorderen. Wel draagt ze bij aan de cultivering van identiteiten en leefstijlculturen.

Ik wil het inhoudelijk deel van mijn oratie beëindigen met een paar opmerkingen over overeenkomsten en verschillen tussen toen en nu die hier niet aan de orde zijn geweest maar die, mijns inziens, óók aandacht verdienen. De vorige periode van massale internationale migratie was, evenals nu, een periode waarin de vrije markt werd verheerlijkt. Het bleek een overgangperiode te zijn, de opmaat in ons deel van de wereld voor de consolidatie van natiestaten met een ontluikend sociaal beleid in een nationaal afgeperkte sociale ruimte. Ook de huidige internationale migratie zou een periode van transitie kunnen blijken te zijn, maar deze keer zal het geen overgang betekenen naar een systeem van soevereine staten. Meer nog dan vroeger maakt internationale migratie thans deel uit van mondiale integratie. Ook alleen op dit bovenstatelijk niveau kunnen oplossingen worden gevonden voor de beheersing van de internationale migratie en voor de bestrijding van de toenemende ongelijkheid binnen staten en op wereldniveau. De ideologie van culturele verscheidenheid leidt helaas te vaak af van deze centrale problematiek.⁵⁷ De mondiale integratie vergt niet zozeer een terugvallen op de eigen, nationale identiteit, zoals

Scheffer bepleit, maar wat De Swaan een 'identificatie in uitdijende kring' noemt, een mondiaal bewustzijn enerzijds en een verruiming, zo niet mondialisering, van de nationale identiteit anderzijds.⁵⁸

Dankwoord en terugblik

Aan het einde van mijn rede gekomen, wil ik allereerst het College van Bestuur en de leden van de benoemingscommissie onder voorzitterschap van Jojada Verrips bedanken voor het in mij gestelde vertrouwen. Met name dank ik ook Rinus Penninx en Hanneke Grotenbreg die het initiatief namen mij voor dit hoogleraarschap voor te dragen.

Mijn academische carrière tot op heden overziend, realiseer ik mij dat er heel wat mensen zijn aan wie ik veel te danken heb. Ik noem er slechts een paar bij name. In de eerste plaats wijlen professor Fischer bij wie ik mijn studie antropologie in Utrecht begon. Dankzij zijn ruimdenkendheid mocht ik, na een lang gesprek, een doctoraalscriptie schrijven over migratie in West-Afrika, hoewel dat toch eigenlijk geen antropologie was in zijn ogen. Fischer was ook degene die mij inleidde in enkele thema's die mij nog steeds boeien en die nauw verband houden met het onderwerp van deze rede. Ten tweede Jeremy Boissevain. Onder jouw leiding heb ik mij jarenlang in onderwijs en onderzoek beziggehouden met de antropologie van Europa en het mediterrane gebied. Migratie was een van de belangrijke maatschappelijke kwesties binnen deze regio en ik kreeg alle ruimte en steun om me op dit terrein toe te leggen, wat ik vooral vanaf 1980 ruimschoots gedaan heb. Naast Jeremy dank ik ook alle collega's van toen. En dan Rinus Penninx. Samen met Hans van Amersfoort stonden we gedrieën aan de wieg van het IMES. Jij, Rinus, werd toen directeur en je hebt die functie beter uitgevoerd dan Hans en ik samen hadden kunnen doen, geloof ik. Het IMES was, is en blijft door jou en alle anderen een plaats waar het een plezier is om te werken.

Er zijn meer mensen te bedanken. Ik denk nu meer in termen van clusters, netwerken of vriendengroepen. Ik noem alleen degenen die als student deelnamen aan het project dat in 1984 resulteerde in het boek *Etnische groepen en grenzen* en de informele promovendiclub die langzaamaan een postdoctoraal karakter kreeg. Ten slotte nog wil ik die collega's bedanken die een eerdere versie van deze rede hebben gelezen en van kritisch commentaar of redactionele correcties hebben voorzien. Ik

kan niet nalaten hier toch even Tijno Venema en Heleen Ronden te noemen. En, op een heel aparte plaats, Margreet aan wie ik deze rede opdraag.

Ik dank u allen voor uw aandacht. Ik heb gezegd.

Noten

- 1 Appiah neemt taal als voorbeeld: 97 procent van de Amerikanen spreekt Engels en als de recente immigranten buiten beschouwing worden gelaten, gaat het om bijna 100 procent. Ten tijde van de vorige grote immigratie was het aantal niet-Engelssprekenden viermaal zo hoog als nu. En de eigen taal gaat sneller verloren dan vroeger. Zelfs in het geval van de Spaanssprekende bevolking, die erom bekendstaat het meest de eigen taal in stand te houden, spreekt 90 procent van de tweede generatie vloeiend Engels en nog maar 50 procent Spaans. Zelfs in gebieden met een hoge concentratie Spaanssprekenden verliest het Spaans snel terrein onder de tweede generatie. In Ghana is de linguïstische diversiteit veel groter en duurzamer (zie voor de Verenigde Staten ook Nunberg, 1997; Portes & Rumbaut, 1996, p. 192-231 en Portes & Schauffler, 1996).
- 2 Dit punt wordt duidelijker geformuleerd in een ander artikel van Appiah (1998, p. 255): 'The contrast here with the multicultural realities of a country like Ghana could not be more striking. There, substantial differences in language and culture are created outside the state, independently of the media and the schools, and the schools need to work hard to create a shared culture. In the United States, schools are increasingly central in articulating cultural differences.'
- 3 Zie m.n. Vermeulen, 1994 en 1999.
- 4 De periodes van 1880 tot 1920 en van 1965 tot 2000 zijn ongeveer even lang. In de eerste periode vestigden zich in totaal bijna 23,5 miljoen immigranten in de Verenigde Staten. Als einde van de eerste periode wordt ook wel het jaartal 1924 of 1930 gekozen. De immigratiebeperkende wetgeving van 1921 en 1924 werd pas in 1929 volledig geëffectueerd (Massey, 1995, p. 633). Van 1920 tot 1930 immigreerden nog 4,3 miljoen mensen, zelfs meer dan van 1890 tot 1900 (3,7 miljoen). Het totaal van 1880 tot 1930 komt dan op 27,7 miljoen (Grillo, 1998, p. 144). Over welke periode ook wordt berekend, de immigratie in de eerste periode was – in verhouding tot de omvang van de bevolking – omvangrijker dan in de tweede. Van 1960 tot 2000 immigreerden 25,5 miljoen mensen. Over de vergelijking tussen beide perioden, zie o.a. Alba & Nee, 1997; Fischer, 1999; Foner, 2000; Gans, 1996 en 1999; Lieberman, 1996; Massey, 1995; Min, 1999; Perlmann & Waldinger, 1997; Portes & Zhou, 1993; Waldinger & Perlmann, 1998.
- 5 Foner, 2000.
- 6 In 1998 behoorde 33 procent van de Turkse, 23 procent van de Marokkaanse, 28 procent van de Surinaamse en 22 procent van de Antilliaanse inwoners tot de tweede generatie. Verwacht wordt dat, mede als gevolg van doorgaande immigratie, in 2015 nog steeds bijna de helft van de Turken en Marokkanen tot de eerste generatie zal behoren (SCP, 1999, p. 34-38).

- 7 'The limited number of studies focusing on the new second generation are largely based on samples of high school students; there is no empirical study that focuses on the labor market outcomes of the second generation' (Min, 1999, p. 66).
- 8 Zie hierover o.a. Kroes, 1995; Mollenkopf, 2000; Vermeulen & Venema, 2000b.
- 9 Zie o.a. Alba & Nee, 1997; Barkan, 1995; Glazer, 1993; Morawska, 1994. Portes (1995) en anderen gebruiken het begrip *segmented assimilation*. Ze onderscheiden drie patronen van assimilatie, die elk assimilatie aan een bepaald segment van de Amerikaanse maatschappij vertegenwoordigen. Voor een algemene kritiek op dit begrip, zie Vermeulen, i.p.; voor een kritiek in verband met de thematiek van deze rede, zie Waldinger & Perlmann, 1998.
- 10 Liebersson (1992) concludeert op grond van dit soort feiten dat de gunstige of ongunstige aanvangspositie bij immigratie achteraf gezien niet zo erg veel zegt over de uiteindelijke uitkomst van het integratieproces (vgl. Perlmann & Waldinger, 1997, p. 896).
- 11 De Amerikaanse socioloog Gans (1996) spreekt van *second generation decline*, de maatschappelijke terugval van een groot deel van de tweede generatie. Ook anderen menen dat een groot deel van de tweede generatie een 'neerwaartse assimilatie' tegemoet gaat, een assimilatie aan de voornamelijk zwarte onderklasse.
- 12 Zie Waldinger & Perlmann, 1998, p. 6.
- 13 Voor verschillen in integratiepatronen tussen groepen van de 'oude' migratie, zie o.a. Perlmann, 1988; Vermeulen & Venema, 2000a.
- 14 Reitz (1980) spreekt hier van *lower-class ethnicity*. Dit stelt hij tegenover *middle-class ethnicity* (zie noot 43).
- 15 Liebersson, 1996, p. 203.
- 16 'Eens achterop, altijd achterop' was de titel van een artikel in de NRC van 11 oktober 1999. In dit artikel wordt verslag gedaan van een onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Vlak daarvoor publiceerde het Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO) een rapport dat veel optimistischer was over de toekomst van de integratie. Dat rapport kreeg nauwelijks aandacht. Interessant is dat beide rapporten op dezelfde gegevens zijn gebaseerd. Veenman van het ISEO probeerde het verschil tussen beide publicaties later te verklaren (*ISEO-nieuws*, mei 2000, p. 1-2). Volgens hem hadden de onderzoekers van beide instituten rekening gehouden met dezelfde factoren. Ze hadden alleen een andere, subjectieve inschatting gemaakt van de relevantie van die factoren voor de toekomst. Het verschil tussen het pessimisme van het SCP en het optimisme van het ISEO bleek dus flinterdun. Als gevolg van recent onderzoek onder Molukkers is ook Veenman (2001) pessimistisch geworden. Hij sprak de vrees uit dat de kans groot is dat het slecht zal gaan met de derde (!) generatie Turken en Marokkanen. Die uitspraak kreeg veel aandacht. In een interview met *Contrast* (2001, nr. 14, p. 11) stelt hij dat we weten dat 'achterstanden vaak worden overgedragen van generatie op generatie'.
- 17 Zie b.v. Portes & Zhou, 1993, p. 76.

- 18 '... immigrants who arrive today are less beset by culture shock. In the global village of an electronic age, most are prepared for American ways' (Hacker, 1992, p. 142; vgl. Gans, 1996, p. 7).
- 19 Zie b.v. Perlmann & Waldinger, 1997, p. 902. Auteurs die het begrip 'ras' op deze wijze relativeren, zijn ook meer geneigd de begrippen 'ras' en 'etniciteit' als zeer nauw aan elkaar gerelateerd te zien – waarbij ze ras meestal als subcategorie van etniciteit definiëren (zie b.v. Eriksen, 1993, p. 4-6, Perlmann, 1997, p. 17-18, Vermeulen & Govers, 1997, p. 8-9) – terwijl de andere partij ras en etniciteit gewoonlijk als essentieel verschillende categorieën ziet. Hollinger (2000) gebruikt het begrip *communities of descent* voor 'raciale' en etnische groepen.
- 20 Zie Foner, 2000, p. 225.
- 21 Foner (2000, p. 150) spreekt in dit verband van de "whitening" effects of class'; vgl. Perlmann & Waldinger, 1997, p. 903; Vermeulen, 1984, p. 196-198.
- 22 Zie voor de veronderstelling dat racisme nu sterker en duurzamer is dan destijds, o.a. Min, 1999; voor de kritische kanttekeningen, zie o.a. Higham, 1999; Waldinger & Perlmann, 1998. Higham (1999, p. 55) schrijft: 'Both the color and appearance of Asian and Latin American immigrants are far less off-putting to native-born people than were the pseudoracial stereotypes of Irish and southern Europeans in the nineteenth century.'
- 23 Volgens de census van 1990 was ongeveer 1 procent van de gehuwde Afro-Amerikanen van 75 jaar en ouder 'raciaal gemengd' gehuwd; voor die van onder de 25 was dit opgelopen tot ongeveer 9 procent. In de leeftijdscategorie van 25 tot 34 was dat voor zwarten ongeveer 6 procent (voor blanken 3,5 procent), maar voor in de Verenigde Staten geboren *Hispanics* en Aziaten respectievelijk 35 en 50 procent (Farley, 1999, p. 109-110). Ter vergelijking: voor de Nederlandse – getalsmatig nog kleine – gehuwde tweede generatie was dat anno 1999 voor de Turken ongeveer 5 procent, voor Marokkanen 11 procent, voor Surinamers 53 procent en voor Antillianen 84 procent (afgeleid van Hooghiemstra, 2000, p. 202). Voor Creoolse Surinamers ligt dit nog hoger dan voor andere Surinamers, zodat er op dit punt een groot contrast is met de Amerikaanse zwarten. Anderzijds geldt voor Turken en Marokkanen, vooral voor de vrouwen, dat veel van de gemengde huwelijken andere niet-Nederlandse moslims betreffen.
- 24 Zie b.v. Foner, 2000, p. 229; Gans, 1999; Perlmann & Waldinger, 1997, p. 905.
- 25 Alleen wanneer de grotere omvang, frequentie en intensiteit van transnationale contacten als definiërende kenmerken worden beschouwd, zoals Portes et al. (1999) doen, kan transnationalisme als een nieuw verschijnsel worden beschouwd. Het belang van transnationale bindingen in het verleden is het duidelijkst in het geval van handelsminderheden (*trade diasporas*), zoals die van joden, Chinezen en Grieken. Niet alleen relaties met het, al dan niet imaginaire, thuisland, maar ook onderlinge relaties tussen handelsgemeenschappen bleven over generaties in stand (zie Curtin, 1984; Vermeulen, 1991).

- 26 'A large proportion of the descendants of post-1965 immigrants – much larger than those of the turn-of-the century immigrants – are likely to remain fluently bilingual and strongly bicultural' (Min, 1999, p. 85) (zie in dit verband ook noot 1).
- 27 Zie Foner, 2000, p. 172.
- 28 Vgl. Van Amersfoort, 2001, p. 50. Dit bleek ook tijdens de recente Balkan-oorlogen; zie over de rol van de Servisch-Griekse lobby in de Verenigde Staten tijdens de Bosnische oorlog b.v. Blitz, 1996.
- 29 Foner, 2000, p. 184. Die overschatting komt ook tot uitdrukking in de verwachting dat Mexicanen in groten getale gebruik zouden maken van de mogelijkheid hun eerder opgegeven Mexicaanse nationaliteit terug te krijgen. Ook tot mijn verbazing is de belangstelling echter zeer gering: 'Since March 1998, Mexicans who have become naturalized US citizens may reclaim their Mexican nationality and passports in exchange for a fee of \$15. When Mexico enacted legislation permitting retention or reclaiming nationality, there were estimates that eight to 12 million Mexicans in the US would take advantage of the opportunity so that, despite being US citizens, they would have the right to work in Mexico, own coastal or border property, and qualify for lower tuition rates at the country's public universities. However, during the first three years of the program, only about 26,000 Mexicans who have become naturalized US citizens have reclaimed Mexican nationality. Mexicans who are US citizens living in the US cannot vote in Mexico, and are not drafted into the Mexican military' (*Migrant News*, jrg. 8, nr. 5, mei 2001, <http://migration.ucdavis.edu>).
- 30 Voor het belang van de studie van integratie als langetermijnproces, zie Vermeulen & Penninx, 2000.
- 31 Glazer, 1997.
- 32 Zo schrijft Gans (1996, p. 79): '... ethnic diversity is a higher national value these days than it was during the 1880-1925 immigration...'
- 33 Zie b.v. Hechter, 1978.
- 34 Liebersohn, 1996.
- 35 Zie Reitz, 1980, p. 27.
- 36 Zie ook Roosens, 1998; Vermeulen, 1994. Roosens (1998, p. 140-141) schrijft: 'Wat vaak in de omgangstaal "cultuur" wordt genoemd... is in feite op de eerste plaats wat anders: zelfaffirmatie, macht, wij-gevoel gefundeerd op éénzelfde bloed, materiële belangen, *Blut und Boden*. Cultuur als zodanig is niet onbelangrijk maar veel minder belangrijk dan het publieke discours laat uitschijnen.'
- 37 Fredrik Barth was een van de eersten die op het belang van dit onderscheid wees (zie Vermeulen & Govers, 1994).
- 38 Een voorbeeld is Appadurai, 1996. Hoewel hij op één plaats een onderscheid maakt in twee noties van cultuur, die hij *culture unmarked* of *culture 1* en *culture marked* of *culture 2* noemt, beperkt hij het begrip cultuur vervolgens expliciet tot het tweede: 'Culture, unmarked, can continue to be used to refer to the plethora of differences that characterize

- the world today, differences at various levels, with various valences, and with greater and lesser degrees of social consequence. I propose, however, that we restrict the term culture as a marked term to the subset of differences that has been mobilized to articulate the boundary of difference. (...) But is this not a way of simply equating ethnicity and culture? Yes and no' (Appadurai, 1996, p. 13). Uit de uitleg van het 'ja' en 'nee' die volgt, blijkt dat Appadurai cultuur gelijkstelt aan wat ik nieuwe etniciteit (het 'ja') noem, niet aan de oude etniciteit (het 'nee').
- 39 Het hier gemaakte onderscheid correspondeert met twee dimensies van cultuur die Hannerz (1992, p. 7) in zijn definitie van cultuur noemt. We kunnen deze twee dimensies geïnternaliseerde en geëxternaliseerde cultuur noemen. Het laatste omschrijft Hannerz als '*forms of externalization*, the different ways in which meaning is made accessible to the senses, made public' (1992, p. 7). We zouden dit *cultuur als erfgoed* kunnen noemen. Cultuur als leefstijl is de manier waarop cultuur als erfgoed wordt gebruikt om een eigen identiteit uit te drukken.
- 40 In een inmiddels klassieke studie over jeugdculturen schreef Hebdige (1979, p. 102): 'The communication of a significant *difference*, then (and the parallel communication of a group *identity*), is the "point" behind the style of all spectacular subcultures.'
- 41 Zie Waters, 1990, p. 123-124.
- 42 De Swaan, 1991, p. 93-120.
- 43 Het onderscheid tussen *lower-* en *middle-class ethnicity* dat Reitz (1980) maakt, is verwant aan het hier gemaakte onderscheid. *Lower-class ethnicity* is – in mijn woorden – meer een gevolg van 'reactieve etniciteit', een reactie op uitsluiting en discriminatie. *Middle-class ethnicity* kan een gevolg zijn van economische specialisatie, met name in het geval van groepen die sterk zijn vertegenwoordigd in het ondernemerschap. Vaak echter heeft zij het karakter van symbolische etniciteit (Gans, 1979), een 'escape from the anonymity of mass society' (Reitz, 1980, p. 180, zie ook p. 44-48).
- 44 De voorspelling van doorgaande immigratie lijkt voor de eerste twintig tot dertig jaar voor de hand liggend te zijn. Of de internationale migratie daarna zal doorgaan, is zeer onzeker. Onzeker is ook of deze migratie zich dan in sterke mate op Europa zal richten. Bovendien zullen migranten in sterk afnemende mate van het platteland komen. Volgens Wallerstein (1999, p. 157) is het heel wel mogelijk dat de mondiale deruralisatie over 25 jaar vrijwel haar eindpunt heeft bereikt. Dit zou betekenen dat deze belangrijke bron van culturele diversiteit dan uitgeput zou zijn.
- 45 Ook hier is een parallel met de Verenigde Staten. Zo schrijft Perlmann (1997, p. 31) over de demografische projecties van het Census Bureau: 'The racial projections are based on the bizarre assumption that there will be no further intermixing of peoples across racial lines.'
- 46 Coenen, 2001.
- 47 Milikowski 2000 en i.p.
- 48 Zie Roosens, 1998, p. 59; zie ook Roosens, 1989, p. 157.

- 49 Freuds notie van het 'narcisme van het kleine verschil' is hier bijvoorbeeld aan verwant (zie hierover Blok, 1998). Over de thematiek van de relatie tussen gering of afnemend verschil en etnisering, zie ook Vermeulen, 1990.
- 50 Deze uitdrukking verwijst naar de titel van Michael Novaks bekende boek *The rise of the unmeltable ethnics* uit 1971. Novak verkondigde hierin de stelling dat de Europese immigranten niet in de Amerikaanse smeltkroes zouden verdwijnen. Het was tegelijk een soort conservatief politiek manifest tegen assimilatie.
- 51 'The assimilation paradigm in its classical version has been abandoned on account of its excessive simplicity, and the "ethnicity-forever" approach that replaced it is also passing away' (Morawska, 1990, p. 218).
- 52 Appiah, 1997.
- 53 In een artikel over immigratie in Europa van 1600 tot 1914 schrijft Dirk Hoerder (2000, p. 40): 'A study of historical mobility and continuing internal diversity shows today's migrations to be nothing exceptional.'
- 54 Zie Spillman, 1997. Kort na de oorlog was Australië een van de meest monoculturele maatschappijen van de wereld en nu wordt het ten onrechte geclaimd als een van de meest multiculturele, schrijft een Australisch socioloog (Jupp, 1991, p. 95). In Canada was het multiculturalisme weliswaar een reactie op de kwestie Quebec, maar de culturele verschillen tussen Quebec en de rest van Canada waren nog nooit zo gering geweest (Handler, 1988). Voor Nederland heeft De Swaan erop gewezen dat Nederland, als we de relatief kleine groep van immigranten niet meerekenen, na de oorlog cultureel een relatief homogene samenleving was geworden (zie Vermeulen, 1999, p. 13).
- 55 Voor Canada en de Verenigde Staten, zie Reitz & Breton, 1994, p. 27-40.
- 56 Boissevain, 1992.
- 57 De kritiek op het multiculturalisme dat het afleidt van de wezenlijke problematiek van sociale ongelijkheid wordt door velen geuit, zowel in de Verenigde Staten als elders. Ook Appiah uitte deze kritiek in een interview in *de Volkskrant* van 23 oktober 1999. Een voorbeeld van deze kritiek: 'In both the United States and Europe, class-based claims to society's resources are increasingly muted in favor of race/ethnic claims that both reduce class and general social solidarity and require a much smaller portion of society's resources from the rich to the poor than would be necessary in a society committed to health and welfare for all' (Greenwood, 2000, p. 5). Voor een politiek-filosofische verhandeling over dit onderwerp, zie Fraser, 1998a en 1998b; Young, 1998.
- 58 De Swaan, 1994.

Literatuur

- Alba, R. & V. Nee (1997), 'Rethinking assimilation theory for a new era of immigration', in: *International Migration Review*, 31, p. 826-874.
- Amersfoort, H. van (2001), *Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Appadurai, A. (1996), *Modernity at large. Cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Appiah, K.A. (1997), 'The multiculturalist misunderstanding', in: *New York Review of Books*, October issue.
- Appiah, K.A. (1998), 'Afterword. How shall we live as many?', in: W.F. Katkin, N. Landsman & A. Tyree (eds.), *Beyond pluralism. The conception of groups and group identities in America*, p. 243-259. Urbana: University of Illinois Press.
- Barkan, E. (1995), 'Race, religion and nationality in American society. A model of ethnicity – From contact to assimilation', in: *Journal of American Ethnic History*, 14, p. 38-101.
- Blitz, B.K. (1996), 'Serbia's war lobby. Diaspora groups and Western elites', in: T. Cushman & S.G. Meštrović (eds.), *This time we knew. Western responses to genocide in Bosnia*, p. 187-243. New York: New York University Press, 1996.
- Blok, A. (1998), 'The narcissism of minor differences', in: *European Journal of Social Theory*, 1, p. 33-56.
- Boissevain, J. (1992), 'Introduction. Revitalizing European rituals', in: J. Boissevain (ed.), *Revitalizing European rituals*, p. 1-19. Londen: Routledge.
- Coenen, L. (2001), 'Word niet zoals wij'. *De veranderde betekenis van onderwijs bij Turkse gezinnen in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Curtin, P.D. (1984), *Cross-cultural trade in world history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eriksen, T.H. (1993), *Ethnicity and nationalism. Anthropological perspectives*. Londen: Pluto Press.
- Farley, R. (1999), 'Racial issues. Recent trends in residential patterns and intermarriage', in: N.J. Smelser & J. Alexander (eds.), *Diversity and its discontents. Cultural conflict and common ground in contemporary American society*, p. 85-128. Princeton: Princeton University Press.
- Fischer, C. (1999), 'Uncommon values, diversity, and conflict in city life', in: N.J. Smelser & J. Alexander (eds.), *Diversity and its discontents. Cultural conflict and common ground in contemporary American society*, p. 213-227. Princeton: Princeton University Press.
- Foner, N. (2000), *From Ellis Island to JFK. New York's two great waves of immigration*. New Haven: Yale University Press.

- Fraser, N. (1998a), 'From redistribution to recognition? Dilemma's of justice in a "post-socialist" age', in: C. Willett (ed.), *Theorizing multiculturalism. A guide to the current debate*, p. 19-49. Malden, Mass.: Blackwell.
- Fraser, N. (1998b), 'A rejoinder to Iris Young', in: C. Willett (ed.), *Theorizing multiculturalism. A guide to the current debate*, p. 68-72. Malden, Mass.: Blackwell.
- Gans, H. (1979), 'Symbolic ethnicity. The future of ethnic groups and cultures in America', in: *Ethnic and Racial Studies*, 2, p. 1-20.
- Gans, H. (1996), 'Second-generation decline. Scenarios for the economic and ethnic futures of the post-1965 American immigrants', in: N. Carmon (ed.), *Immigration and integration in post-industrial societies. Theoretical analysis and policy-related research*, p. 65-85. Basingstoke: Macmillan.
- Gans, H. (1999), 'The possibility of a new racial hierarchy in the twenty-first-century United States', in: M. Lamont (ed.), *The cultural territories of race. Black and white boundaries*, p. 371-390. Chicago: The University of Chicago Press.
- Glazer, N. (1993), 'Is assimilation dead?', in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 530, p. 187-202.
- Glazer, N. (1997), *We are all multiculturalists now*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Greenwood, D.J. (2000), 'Differences about difference. Learning from Europe about identity politics in the United States', in: *Arts & Sciences Newsletter Cornell University*, 21, 1, p. 1 en 5.
- Grillo, R. (1998), *Pluralism and the politics of difference. State, culture, and ethnicity in comparative perspective*. Oxford: Clarendon Press.
- Hacker, A. (1992), *Two nations. Black and white, separate, hostile, unequal*. New York: Ballantine Books.
- Handler, R. (1988), *Nationalism and the politics of culture in Quebec*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Hannerz, U. (1992), *Cultural complexity. Studies in the social organization of meaning*. New York: Columbia University Press.
- Hebdige, D. (1979), *Subculture. The meaning of style*. Londen: Methuen.
- Hechter, M. (1978), 'Group formation and the cultural division of labor', in: *American Journal of Sociology*, 84, p. 293-318.
- Higham, J. (1999), 'Cultural responses to immigration', in: N.J. Smelser & J. Alexander (eds.), *Diversity and its discontents. Cultural conflicts and common ground in contemporary American society*, p. 39-61. Princeton: Princeton University Press.
- Hoerder, D. (2000), 'Metropolitan migration in the past. Labour markets, commerce, and cultural interaction in Europe, 1600-1914', in: *Journal of International Migration and Integration*, 1, p. 39-58.
- Hollinger, D. (2000), *Postethnic America*. New York: Basic Books [revised and updated edition].
- Hooghiemstra, E. (2000), 'Voor de keuze. Een specifieke of algemene blik op partnerkeuze van migranten', in: *Migrantenstudies*, 4, p. 209-228.

- Jupp, J. (1991), *Immigration*. Melbourne: Oxford University Press.
- Kroes, R. (1995), 'Immigratie, etniciteit en multiculturalisme. Nieuw Amerikaans debat over oude hangijzers', in: *Internationale Spectator*, 49, p. 78-82.
- Liebersohn, S. (1992), 'Socio-economic attainment', in: D.L. Horowitz & G. Noiriel (eds.), *Immigrants and two democracies. French and American experiences*, p. 301-330. New York: New York University Press.
- Liebersohn, S. (1996), 'Earlier immigration to the United States. Historical clues for current issues of integration', in: N. Carmon (ed.), *Immigration and integration in post-industrial societies. Theoretical analysis and policy-related research*, p. 187-205. Basingstoke: Macmillan.
- Massey, D. (1995), 'The new immigration and ethnicity in the United States', in: *Population and Development Review*, 21, p. 631-652.
- Milikowski, M. (2000), 'Exploring a model of de-ethnicization. The case of Turkish television in the Netherlands', in: *European Journal of Communication*, 4, p. 443-469.
- Milikowski, M. (i.p.), 'Learning about Turkishness by satellite. Private satisfactions and public benefits' [te verschijnen].
- Min, P.G. (1999), 'A comparison of post-1965 and turn-of-the century immigrants in inter-generational mobility and cultural transmission', in: *Journal of American Ethnic History*, 18, p. 65-94.
- Mollenkopf, J. (2000), 'Assimilating immigrants in Amsterdam. A perspective from New York', in: *The Netherlands Journal of Social Sciences*, 36, p. 126-145.
- Morawska, E. (1990), 'The sociology and historiography of immigration', in: V. Yans-McLaughlin (ed.), *Immigration reconsidered. History, sociology and politics*, p. 187-238. New York: Oxford University Press.
- Morawska, E. (1994), 'In defense of the assimilation model', in: *Journal of American Ethnic History*, 13, p. 76-87.
- Novak, M. (1971), *The rise of the unmelted ethnics. Politics and culture in the seventies*. New York: The Macmillan Company.
- Nunberg, G. (1997), 'Lingo Jingo. English only and the new nativism', in: *The American Prospect*, 33.
- Perlmann, J. (1988), *Ethnic differences. Schooling and social structure among the Irish, Italians, Jews and blacks in an American city, 1880-1935*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Perlmann, J. (1997), *Reflecting the changing face of America. Multiracials, racial classification, and American intermarriage*. Public Policy Brief no. 35, Annandale-on-Hudson, N.Y.: The Jerome Levy Economics Institute of Bard College.
- Perlmann, J. & R. Waldinger (1997), 'Second generation decline? Children of immigrants, past and present – A reconsideration', in: *International Migration Review*, 31, p. 893-922.
- Portes, A. (1995), 'Children of immigrants. Segmented assimilation and its determinants', in: A. Portes (ed.), *The economics of immigration. Essays on networks, ethnicity and entrepreneurship*, 248-279. New York: Russell Sage.

- Portes, A., L.E. Guarnizo & P. Landolt (1999), 'The study of transnationalism. Pitfalls and promise of an emergent research field', in: *Ethnic and Racial Studies*, 22, p. 217-237.
- Portes, A. & R.G. Rumbaut (1996), *Immigrant America. A portrait*. Berkeley: University of California Press [second edition].
- Portes, A. & R. Schauffler (1996), 'Language and the second generation. Bilingualism yesterday and today', in: A. Portes (ed.), *The new second generation*, p. 8-29. New York: Russell Sage Foundation.
- Portes, A. & M. Zhou (1993), 'The new second generation. Segmented assimilation and its variants among post-1965 immigrant youth', in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 530, 74-96.
- Reitz, J.R. (1980), *The survival of ethnic groups*. Toronto: McGraw-Hill.
- Reitz, J. & R. Breton (1994), *The illusion of difference. Realities of ethnicity in Canada and the United States*. Toronto: C.D. Howe Institute.
- Roosens, E. (1989), *Creating ethnicity. The process of ethnogenesis*. Newbury Park: Sage.
- Roosens, E. (1998), *Eigen grond eerst? Primordiale autochtonie, dilemma van de multiculturele samenleving*. Leuven: Acco.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) (1999), *Rapportage minderheden 1999*. Den Haag: SCP.
- Spillman, L. (1997), *Nation and commemoration. Creating national identities in the United States and Australia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Swaan, A. de (1991), *Perron Nederland*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Swaan, A. de (1994), 'Identificatie in uitdijende kring', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 20, p. 6-24.
- Veenman, J. (2001), *Molukse jongeren in Nederland. Integratie met de rem erop*. Rotterdam: ISEO, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Vermeulen, H. (1984), *Etnische groepen en grenzen. Surinamers, Chinezen en Turken*. Weesp: Het Wereldvenster.
- Vermeulen, H. (1990), 'De multi-etnische samenleving op buurtniveau', in: H.B. Entzinger & P.J.J. Stijnen (eds.), *Etnische minderheden in Nederland*, p. 216-243.
- Vermeulen, H. (1991), 'Handelsminderheden, een inleiding', in: *Focaal*, 15, p. 7-28.
- Vermeulen, H. (1994), 'De bruikbaarheid van het cultuurconcept. Enige opmerkingen over en naar aanleiding van Van Binsbergens artikel over de dynamiek van cultuur', in: *Antropologische Verkenningen*, 13, p. 34-40.
- Vermeulen, H. (1999), 'Immigration, integration and the politics of culture', in: *The Netherlands Journal of Social Sciences*, 35, p. 6-22.
- Vermeulen, H. (i.p.), 'Culture and inequality. Immigrant cultures and social mobility in long-term perspective' [te verschijnen].
- Vermeulen, H. & C. Govers (eds.) (1994), *The anthropology of ethnicity. Beyond 'Ethnic groups and boundaries'*. Amsterdam: Het Spinhuis.

- Vermeulen, H. & C. Govers (1997), 'From political mobilization to the politics of consciousness', in: C. Govers & H. Vermeulen (eds.), *The politics of ethnic consciousness*, p. 1-30. Basingstoke: Macmillan.
- Vermeulen, H. & R. Penninx (eds.) (2000), *Immigrant integration. The Dutch case*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Vermeulen, H. & T. Venema (2000a), 'Peasantry and trading diaspora. Differential social mobility of Italians and Greeks in the United States', in: H. Vermeulen & J. Perlmann (eds.), *Immigrants, schooling and social mobility. Does culture make a difference?*, p. 124-149. Houndmills/Basingstoke: Macmillan.
- Vermeulen, H. & T. Venema (2000b), 'Mollenkopf's failure to acknowledge migrant selection, and the relevance or irrelevance of "migration tradition"', in: *The Netherlands Journal of Social Sciences*, 36, p. 167-171.
- Waldinger, R. & J. Perlmann (1998), 'Second generations. Past, present, future', in: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 24, p. 5-24.
- Wallerstein, I. (1999), 'Globalisering of transitie? Een lange-termijnvisie op de ontwikkelingsgang van het wereldsysteem', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 26, p. 145-163.
- Waters, M.C. (1990), *Ethnic options. Choosing identities in America*. Berkeley: University of California Press.
- Young, I.M. (1999), 'Unruly categories. A critique of Nancy Fraser's Dual Systems Theory', in: C. Willett (ed.), *Theorizing multiculturalism. A guide to the current debate*, p. 50-67. Malden, Mass.: Blackwell.